

ЗАПОМНЕНОТО И ЗАБРАВЕНОТО ПО СЛЕДИТЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО

Клаус Рот

Възможността да говоря тук пред Вас, в Нов български университет и да приема тази почетна титла е извънредно голяма радост за мен. Това е почетна титла от университет с особена история. Основан след промените, с поглед към бъдещето: да сложи едно ново начало, да преодолее последиците от 45-годишното тоталитарно, идеологическото управление на образованието и културата. С особена история е и самата сграда на университета, която е свързана със спомени от близкото минало - като *lieu de mémoire*, като “място на паметта” - всеизвестно е, че тук се намираше една от “ковачниците на кадри” на тоталитарната система. Едновременно указание в две противоположни посоки, към *бъдещето* към *миналото*, към едно много проблематично минало: Дали всеки студент и преподавател тук имат ясно съзнание за този исторически факт? Влиза ли е той в колективната памет или е забравен и изгласан от нея? Не е ли по-добре въобще да бъде отминат?

Съгласно френския социолог *Maurice Halbwachs* въпросът за това, какво едно общество запазва в колективната си памет, е от решаващо значение за неговото настояще и бъдеще. Защото общественото мислене до голяма степен се основава на колективната памет: в нея се запечатва само онова, което обществото съумява да реконструира в рамките на настоящите си виждания.

Как стоят нещата с колективната памет в постсоциалистическите общества? Какво е отношението към социалистическото минало? Какво място заема то в българската колективна памет? Пред изследователя ситуацията в България се разкрива като доста противоречива. И точно това е причината, поради която тя буди научното любопитство на външния наблюдател, какъвто се явявам аз. Простете, че засягам тази чувствителна тема. Позволявам си да го направя, защото съм гражданин на страна, която вече 60 години е заета с преодоляването на тоталитарното си минало и съответно е натрупала дълъг и болезнен опит в тази област.

За кое противоречие става въпрос и как то може да бъде обяснено? От една страна Югоизточна Европа е известна с това, че хората ѝ се отличават с трайна, даже изключително трайна памет, която често дори изключва възможността за забравя. В дългата историческа памет на европейския Югоизток влизат колективни спомени за травматични събития, спомени, които в продължение на столетия са се съхранявали в епоса, в песни и разкази, и по този начин, както би казал *Jan Assmann*, са намерили място в културната памет на региона. Това са спомени за епохални събития - за Косово поле, за османското владичество, за Освобождението, за войните, за девети септември. Това са преди всичко спомени за изживяни страдания и поражения. Някои от тези поражения - и точно тук се крие една от особеностите на Югоизточна Европа - са преосмислени в историческата памет като морални победи над чужди владетели, относно които местното население чувства морално превъзходство.

Струва ми се обаче, че тази стабилност на паметта - и тук се крие противоречието - липсва относно социалистическото време, относно тоталитарната власт - независимо от факта, че социалистическата система успя по един наистина епохален начин, като никоя друга политическа система в историята досега, да преобрази живота на хората. С отделни малки изключения, в съзнанието на населението 45-те години социализъм подлежат на забравя. Изкушавам се дори да кажа, че относно периода на тоталитаризма цари един вид обществена амнезия, едно изтриване от паметта - както в индивидуалното, така и в колективното съзнание. Със сигурност това може да се твърди за тъмните страни на социалистическата епоха. Малко изключение прави само част от старото поколение, в което успоредно с изгласването от паметта битува една положителна преоценка на социалистическото минало - под формата на носталгия по “доброто време при Бай Гошо”. Този копнеж, който се обобщава като “*осталгия*”, ни е особено добре познат от бившата ГеДеРе. При болшинството обаче се наблюдава подчертана липса на интерес към социалистическото минало. Още по-екстремна е ситуацията при по-младото поколение, на децата и внуците, които не познават социализма от личен опит. При тях непознаването на социалистическото минало взема размери, които понякога плашат по-възрастните. Един траен - и почти винаги горчив - спомен за социализма се среща почти само при живеещите на Запад българи, които са напуснали родината си през този период.

И така: не че в България не съществува историческа памет. Напротив, тя е дори много силна - но тя засяга почти само *предсоциалистическото* време. Сигурно не е случайно, че в момента най-нашумелите произведения на книжния пазар са мемоарите или спомените за събития от края на 19-ти и първата половина на 20-ти век.

Как може да се обясни това противоречие - контрастът между пословичната за Югоизточна Европа дълга памет и масовото забравяне и изтласкване от паметта на социалистическия период? Вярно е, *“45 години стигат”*, както се казва в популярната след промените песен. Но трябва ли това да означава, че тези години действително са били до такава степен без значение, че могат просто да бъдат заличени от съзнанието? Нима колективизацията на селското стопанство, унищожаването на буржуазната интелигенция или въвеждането на социалистическия бит - това са само някои примери - не бяха епохални събития, заслужаващи да се съхранят в колективната памет? Това не беше ли едно болезнено за милиони хора време, пълно с жертви, и то не само за депортираните в лагерите, а и за голямото болшинство, което бе принудено да промени целия си житейски път. Социалните правила на социализма промениха из основи живота на всички и изградиха един нов порядък в бита и ежедневието, който се превърна в интегрална част от всяка българска биография. Трябва ли наистина всичко това да бъде забравено и изтласкано от паметта, за да можем да кажем, че *“само времето може да лекува всички рани”*?

Изглежда, че една от основните причини за това противоречие се крие във факта, че днешната структура на обществото основно се различава от предишната - тя е многократно по-комплексна и неясна. Докато в османско време в общественото съзнание съществуват ясни граници, подсилени от дихотомията мюсюлмански владетели - християнски поданици, днес границите преминават напреки през обществото, разделяйки често семейства, съседи, приятелски кръгове. Защото сред поколението на родителите, бабите и дядовците със сигурност няма единствено жертви, които са страдали от системата, които са били онеправдани, наказвани, изпращани на лагер или принуждавани да бягат в чужбина. Сред тях със сигурност има и извършители - такива, които активно са формирали и поддържали тоталитарната система, които в нея и чрез нея са се осъществили. Между групата на жертвите и групата на извършителите съществуваше голямата група на нагаждачите - онези, които се бяха научили да използват тоталитарната система за свои цели, да се изплъзват от натиска ѝ, даде да подкопават и подриват нейните основи. Онези, които ежедневно печелеха малки победи над *“държавата”* или *“партията”* и в крайна сметка допринесоха за сиването на системата.

От гледна точка на историка и етнологата сравнението между социологията на германския тоталитаризъм и на тази на социалистическия период е близко. Сходствата са несъмнено големи, но са налице и ясно открити различия. Докато в Германия националсоциализмът се задържа на власт само 12 години и завърши с военен крах, социализмът просъществува в продължение на почти половин век - и 30 години по-дълго в Съветския съюз - и успя да изгради свой собствен житейски свят. Затова може да се твърди, че социалните и ментални промени на обществата по време на социализма бяха по-радикални. И друга разлика е от особено значение за нашата тема: Германия като победена страна бе принудена да отразее собствената си история и да се *“възпита на демокрация”* - докато от бившите социалистически страни и до днес не се изисква да отправят критичен поглед към недалечното си минало. Голяма част от водещите елити запазиха старите си силови позиции - и съответно не виждат смисъл да погледнат назад и да направят критична преценка на миналото си.

Защо тогава, може да попитате, трябва предвид тази сложна ситуация да се насърчава споменът за социалистическото минало? Не е ли по-благоразумно просто всичко да се забрави? Или все пак потискането крие опасности? Научните изследвания показват ясно, че последствията от забравянето и изтласкването от паметта се проявяват чак след време, и то на три нива: индивид, група, общество. Доказано е, че недостатъчното занимание със собствения житейски опит може да доведе отделния човек до значителни психически смущения и увреждания, които се проявяват обикновено по-късно. Това важи както за травмите на жертвите, така и за чувството за вина при извършителите. Още по-тежки са последствията на ниво социални групи - за семейства, за приятелите, колегите, съседите. Поради липсата на комуникация относно миналото в много семейства може да се стигне до отчуждаване и прекъсване на поколенческата връзка. Когато безобидният въпрос *“Татко, ти тогава какъв беше?”* не получи откровен отговор в семейството, когато децата се оставят на недомлъвките и подхвърлянията в училище, е разбираемо в семейството да се стигне до неразбиране, конфликти и дори прекъсване на комуникацията.

Изтласкването от паметта и незнанието имат в крайна сметка последствия и за цялото общество. Общество, което не съхранява собствената си история в колективната памет и не я прави достъпна за поколенията, не може да извади поука от тази история. Непосредствени политически последствия от това могат да бъдат изопачаването на историята, носталгичното тълкуване на миналото, както и забавянето на процесите на демократизация и създаване на гражданско общество.

И двата последни процеса - на демократизация и на създаване на гражданско общество - изискват във висока степен наличие на социално доверие. Зачеркването на историята обаче засилва социалния климат на недоверие и възпрепятства идентификацията със социалната общност.

Осъзнаването и конфронтацията с най-новата история следователно е обществена и политическа необходимост - и по мое мнение на първо място задача на хуманитарните науки. Преди всичко историческите науки, но също така и фолклористиката и етнологията могат да дадат конструктивен принос. Докато историците се занимават предимно с "голямата" политическа и дипломатическа история, задачата на фолклористите и етнологите се състои в това, да се посветят на историята и историческото съзнание на "малките хора". Само така в ползрението ще попаднат субективният опит на обикновените хора, вижданията им на събитията от "голямата история" и нейното влияние върху всекидневието. Именно във всекидневния живот най-ясно се проявява тоталитарната намеса на държавата - от контрола над медиите и строгия надзор на тайните служби до разпределянето на жилища, коли, работни места или снабдяването с предмети от първа необходимост в условията на постоянен икономически недостиг.

Наративите, тоест разказите за живота през социализма, имат множество функции и значения - за отделния човек, за обществото и също така за учените. Разказването на собствената история, било то в ролята на жертва, извършител или просто "социалистически гражданин", може да донесе на отделния човек емоционално разтоварване или оправдание, за семействата и обществото поощряване на колективната памет и помощ за преодоляването на миналото. За науката то може да донесе важни прозрения в областта на социално-психологическите и ментални процеси. "Историята отдолу", всекидневната история на обикновените хора е, и в това се крие нейната стойност, една неотменима корекция на "голямата история", тъй като рисува доста по-различна, обикновено по-диференцирана картина - която в много случаи, разбира се, може да бъде противоречива или да носи стеснена перспектива.

Опит за изследване на биографичните наративи от социалистическия период може да се черпи от немските изследвания на разказването в семейството. В зависимост от позицията на разказвача към разказаното съдържание се различават пет типа биографични разкази: "жертва", "героизъм", "оправдание", "дистанциране" и "възхищение". Въпросът е, дали тези типове се срещат и в постсоциалистическите страни. Резултатите от научния проект, който от 1993та година изследва биографични разкази за социалистическия период успоредно в село *Радуил*/Самоковско и източногерманското село *Merxleben* потвърждават това. Изглежда типовете разкази отразяват общочовешки стратегии за осмисляне на собствената житейска история. Ще разясня това накратко с три примера.

Биографични разкази от типа "*жертва*" се концентрират върху собственото страдание на разказвача и това на семейството му, често върху продължаващо цял живот травматизиране. Вера Р. от село Радуил например се спира много пъти по време на биографичния си разказ на времето, когато мъжът ѝ през 1952 г. бил оклеветен, арестуван и изпратен за девет години в лагер, а тя останала сама с четири деца. Десетилетия по-късно в съзнанието ѝ е запечатано името на жената, която го е предала, както и подробностите по арестуването, невъзможността ѝ да разбере местонахождението му и да го посети. По време на разказа тя си спомня: "Като са стреляли, са го ранили у крака. Аз мислех, че са го убили и тръгнах да го търся, като излезнах милицията го бутна, доведоха го и го поведоха към Съвета. Там ги беха накачили 30 - 40 човека в едни камион. Те беха от различни села. ... В два часа беха у нас, пред Съвета беха рано сутринта. Към 6 часа почна да излиза цялото село и да се чуди какво става - война ли почва. Целата ни махала беше в засада, 40 - 50 души милиция."

Биографичното разказване служи в много случаи за "оправдание" на онези собствени постъпки и поведения, които ретроспективно изглеждат отрицателни или морално осъдителни. В тоталитарната система много хора

съзнателно или несъзнателно са се обременили с вина, тъй като доброволно или по принуда са били съучастници на държавните органи, официални или неофициални сътрудници на МВР, шпионирали са околните, клеветили са съседите и колеги - не рядко за собствено облагодетелстване. Как се осмисля едно такова поведение, как се оправдава? И в този случай биографичните разкази са твърде показателни, както установява *Albrecht Lehmann*: почти винаги собствените постъпки се обясняват с външни обстоятелства, които налагали такова поведение. "Аз изпълнявах само дълга си", "Беше заповед отгоре", "Ако не сътрудничах, нямаше да могат децата ми да следват" или "Та аз бях само едно малко колелце" - така звучат подобни оправдания, напр. на един бивш кмет и партиен член, който в интервюто дори се представя като жертва на висшестоящата партийна иерархия в София.

При наративния тип "героизъм" става дума за героизма на скритата или явна съпротива срещу режима, срещу "властите". Често обаче се имат пред вид и дребните героизми на всекидневното, преодоляването на житейските трудности, справянето с ограниченията на системата, стратегиите на защита, чрез които да се "погоди номер" на властта. Някои от тези стратегии битуват и до днес, насочени срещу днешните властващи на политическо и икономическо ниво.

Не е тук мястото да се спирам в подробности на всички видове наративи за справяне със собствената житейска история. Струва ми се важно да подчертая, че житейският опит с всекидневния тоталитаризъм задейства интензивни процеси на припомняне - но само ако им се даде начален гласък и ако се намерят заинтересовани слушатели. Това спомняне следва точно определени всеобщии образци, които обаче намират различни конкретизации. Руският или унгарският, българският или немският опит с тоталитаризма притежават много структурни сходства, но се различават в детайлите.

Важно обаче е и едно друго предимство на подобно сравнение: то дава възможност да се обединят вътрешната перспектива на участниците и външната перспектива на чуждия наблюдател. От културната антропология знаем, че емичната гледна точка на инсайдера внася подробни детайли и личен опит, но също и че тя е постоянно изложена на опасност от едностранчивост и загуба на критичен поглед към реалността. А социалистическата система бе станала за всички, независимо от собственото желание, една определяща целия живот "реалност". Именно гледната точка на страничния наблюдател е тази, която може да освети и постави под въпрос вътрешната "нормалност", да разкрие системността на промените и да ги съпостави с разказите от други страни. Точно в това се състоеше и същността на нашия съвместен проект, който си беше поставил за цел въз основа на биографичните разкази и архивните източници на две конкретни села да допринесе за историографията на социалистическото ежедневие. Двойната перспектива се оказа изключително полезна - и това е причината, поради която си разреших в ролята на страничен наблюдател да "се намеся" в осмислянето на най-новата българска история. Като смекчаващо вината обстоятелство искам да посоча, че разполагам и с личен - вече 25-годишен опит с българския вариант на "реалния социализъм".

Разрешете ми да обобща разсъжденията си: в периода на прехода хуманитарните науки биха могли да дадат полезен принос за обществото. В особено силна степен това важи за етнологията и фолклористиката, които могат да способстват за улесняването на болезнения процес на преодоляване на миналото. С тяхна помощ могат да бъдат чути и съхранени за бъдещето гласовете на онези, по отношение на които големият немски историк *Hans-Joachim Schoeps* казваше, че "духът на едно време трябва да се търси в свидетелствата на онези, които по своето време са принадлежали към представителното средно ниво, тоест хора, които действително са носили на плещите си своята епоха". Това са милионите обикновени българи и българки, родителите, бабите и дядовците на днешните студенти - които изнесоха на плещите си епохата на социализма. И нека въпросът "Мамо, вие тогава как всъщност живеяхте" да е възможен за всеки млад човек и да става повод за разпалени разговори, които да направят миналото достъпно, разбираемо, произносимо и споделимо. Защото едно споделено минало открива път към бъдещето; открива шанса, социалистическото минало и демократичното бъдеще да бъдат съотнесени не като неудобни противоположности, а като части от една обща история, в която младото поколение - в това число и студентите от Нов Български Университет - ще може самостоятелно да намери своето място.

Позволете ми в заключение да изкажа няколко думи на благодарност, на първо място към ръководството на Нов Български Университет за присъждането на това високо отличие; към колегите от университета за поддръжката

им в съвместните ни европейски начинания по програмата Еразъм и за възможността да работя с техните студенти; на всички мои колеги, етнологисти и фолклористи - с които - скоро ще станат 15 години - работим ангажирано и от които много съм научил. Искам да благодаря и на съпругата ми, която през годините успя да направи своята родина и културата ѝ разбираеми за мен и ме научи да обичам България. Желанието ми е започналото сътрудничество между нашите университети и в бъдеще да се развива плодотворно и нашата съвместна работа да донесе резултати, които да послужат както за разбирането на нашите два народа, така и за нашето колегиално и човешко разбиране.